

UOT 82.02

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.182>

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNİN ƏDƏBİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realizminin ədəbi-estetik səciyyəsi və xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan tənqidi realizmi dünya ədəbiyyatında yayılmış tənqidi realizm ədəbi cərəyanı ilə ümumi xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi, milli özünəməxsus xüsusiyyətlər də daşımışdır. Belə ki, Azərbaycan tənqidi realizmi ümumi xüsusiyyət daşıyaraq tənqid, işfə və islah missiyası həyata keçirərək mövcud ictimai-psixoloji nöqsan və çatışmazlıqları tənqid etməyə əhəmiyyət vermişdir. Bunun üçün də tənqidi realizm ədəbi cərəyanı daha çox xalq gülişü üsullardan faydalanaraq satira və yumor vasitəsilə bədii tənqid və işfə missiyasını həyata keçirmişdir. Satira və yumor vasitəsilə, gizli imzalarla, mətnaltı formada, metaforik obrazlaşma və s. ilə fikrin ifadəsi həm də siyasi rejimin təhdidlərindən yan keçmək məqsədi daşımışdır. Ədəbiyyatda tənqidi realizm ədəbi cərəyanı həm də köhnə anlayışlara yeni dövrün tələblərindən yenidən baxmaq ehtiyacı və zərurətilə yaranmışdır ki, bu da xalqın milli oyanışı, inkişafı və formalaşmasını aparıcı problemə çevirməyə imkan vermişdir. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan tənqidi realizminin mövzu və problematikasında milli azadlıq, istiqlalıyyət, hüriyyət məsələləri aparıcı yer tutmuşdur. Azərbaycan tənqidi realizmi Sokrat metodu əsasında xüsusi cümlə tərtibi, sintaktik konstruksiya, leksik fond və mətn tərtibi və təhkiyəsi ilə bədii tərzini formalaşdırmış, sadə dildə yaradıcılıq tərzini müəyyənləşdirməklə ədəbi hərəkət ortaya qoymuşdur. Bu da qeyd edilən yaradıcılıq tərzinin bədii ifadəsi idi ki, tənqidi realist əsərlərdə “hüriyyət”, “ədalət”, “müsavat” və s. kimi leksik vahidlərin ətrafında bədii mətn yaradılaraq mövcud dünyagörüşü və bilik səviyyəsi ortaya qoyulmaqla bərabər, həm də yeni dövrün müasir tələbləri diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Tənqidi realist ədəbiyyatda bədii fikir və ya strukturun hadisə və ya əhvalatlar üzərində qurulmasına xüsusi əhəmiyyətlə yanaşılmış, ədəbi qəhrəman və ya obrazın, hadisə və əhvalatın sosial və psixoloji cəhətdən bədii dərkə ön plana çıxarılmışdır. Təsadüfi deyil ki, hər üç ədəbi növə təzahür edən Azərbaycan tənqidi realizmində psixoloji və sosiallıq başlıcalıq təşkil etmişdir.

Açar sözlər: *tənqidi realizm, ədəbi cərəyan, ədəbi-estetik səciyyə, millilik, bədii ehtiyac.*

Tənqidi realizmi səciyyələndirən və ictimai-ədəbi fikir, cərəyan kimi dəyərləndirməyə imkan verən ən orijinal və sanballı, əhatəli fikirlər elə bu cərəyanın qüdrətli nümayəndəsi və bayraqdarı C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığındadır. İctimai gedişatı dərk etmək və onun tələblərini, sifarişini doğru-dürüst anlama baxımından tənqidi realizm xüsusi səciyyəyə malikdir. “*Dünyanın çalxalanmağa hazır olan belə bir əsrində... milli intibah dövründə*” [9, s. 63, 65] Rusiya hökumətinin başının qarışdığı, azadlıq axtarmağın zərurətə çevrildiyi, başlarını qaldırıb üsyana hazırlaşdıqları, millətlərin qımılaraq növ-növ azadlıqlar tələb etdiyi bir zaman, əsr və dövrdə yazmaq ehtiyacı müəyyənləşəndə məhz islam tayfalarını uzun əsrlər müddətində qaldığı fəlakət və cəhalətdən [9, s.63], eləcə də hər cür gerilik və nöqsanlardan qurtarıb oyandırmaq, maarifləndirmək, milli inkişaf, mücadilə və yeni həyata hazırlamaq, milli varoluşunu təmin etmək və gücləndirməyə dəvət etmək tənqidi realizmi yaradan sosial-mənəvi ehtiyac və zərurət idi. Söz yox, həmin dövrdə bir çox qələm sahibi və jurnalistlərin, milli ziyalıların “millət, millət” dediyi bir zamanda [9, s. 63] yeni bir əhli-qələm sahibi olan Mirzə Cəlilə və onun tənqidi realizminə nə ehtiyac var idi?

Məlumdur ki, bütün ədəbiyyatşünaslıq mənbələrində də təsdiqini tapdığı kimi, tənqidi realizm bir ədəbi cərəyan olaraq romantizmin duyğusalılığı və çoxşüəllüluğünə qarşı reaksiya olaraq meydana gəlmişdir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında da romantizmin duyğusal davranışı və çoxşüəllü yaradıcılıq tərzini konkret dövrün aktual çağırışlarına dönən mühüm ideyaları görməsi və əks etdirməsinə baxmayaraq, problemləri çözüm yolu və vasitələrini göstərməyə müvəffəq deyildi. Məhz bu zərurətdən irəli gələrək tənqidi realizm bir ədəbi cərəyan kimi meydana çıxmış, romantizmə əks bir cərəyan olaraq öz ədəbi missiyasını həyata keçirməyə başlamışdır. Mirzə Cəlilin də yazdığı: “*İslam tayfalarının uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhalətdən qurtarmamaqlarına, tək bircə islam dinini bəis hesab edən bir dinsiz üçün o vaxt “Həyat”ın moizələri, əlbəttə, genə xoş gələ bilməzdi. O səbəbə xoş gələ bilməzdi ki, qəzetdə bu xətti-hərəkəti tutub getməyə möh-*

tərəm yazıçılarımızı o vaxt vadar edən bilmirdim nə idi... Mən o vədə burada da qəzet sahiblərini haqlı bilmirdim” [9, s. 63] fikirləri Azərbaycan tənqidi realizminin o dövrdə romantizm ədəbi cəbhəsinin təmsil olunduğu qüvvələrə qarşı reaksiyası nəticəsində meydana gəldiyini sərgiləyir. Məhz qəzetlərin, yazıçı, ziyalı və jurnalistlərin bu dəsti-xətti, yəni avam camaatı, xalqı oyandırmaq əvəzinə ruhani və məmurlarla əlaqəyə girib onların maraqlarını qorumaq niyyəti nəticəsində xalqın maraq və qayğılarının mətbuat, ümumən ictimai fikirdən kənar düşməsinə gətirib çıxarması səbəbi Azərbaycan tənqidi realizminin yaranmasına zərurət oyatmışdı. Əlbəttə, bir fikri qəti olaraq unutmamaq lazımdır ki, yaradıcılıq üslubuna görə fərqlənən romantizm və tənqidi realizm ədəbi cərəyanları Azərbaycan ədəbi fikir reallığına görə eyni mühüm problem, çağırış və idealların üzərində yaranıb formalaşmışdılar. Böyük fikir adamı Ə.Hüseynzadəni və onun ardıcıllarını narahat edən mühüm qayğılar Azərbaycan tənqidi realizmini də ədəbi cərəyan olaraq müəyyənləşdirən zəruri ideoloji ehtiyac və qayğılar idi. Ə.Hüseynzadənin məşhur “Hali-vətən” əsərinin ortaya qoyduğu ictimai qayğılar, *“düşmənin qapını qırdığı vaxtda evdə bixəbər oturan”, “başqa-başqa olmasalar da, birləşə bilməyən”, “nə irəli, nə də geri gedə bilən”* [4, s. 472] məhz həmin islam milləti və onların problemləri idi. Qəti olaraq deyə bilərik ki, ümumiictimai mahiyyət kəsb edən böyük ideya və idealları ortaya çıxaran romantizm, ideyaları gerçəkləşdirmə yollarını göstərən isə tənqidi realizm olmuşdur. Bu mənada romantizm və tənqidi realizm bir-birinə reaksiya olaraq yaransalar da, bir-birinin düşməni də deyildilər və xalqa xidmət yollarında birgə addımlayırdılar. Bu da təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox hallarda romantizm tənqidi realizmə meyilləndiyi kimi, tənqidi realizm də romantizmə meyillənir, qarşılıqlı ədəbi mübarizə reallaşdırırdılar. Xalqın qayğılarını, maraqları, halı və əhvalını, dərdlərini ictimai fikrə çıxarmaq artıq milli inkişaf dövrü üçün zərurətə çevrilmişdi ki, bu missiyanı Mirzə Cəlillə başlayan tənqidi realizm həyata keçirdi. İslam aləmi olaraq ümumiləşdirilən Azərbaycan və digər yaxın xalqların qayğısı Azərbaycan tənqidi realizminin yaradıcılıq probleminə çevrildi. Necə ki böyük ədib özü də deyirdi: *“Ax, necə arzu edirdim ki, mən də sahibi-ixtiyar olub, ürəyimin dərdlərini meydana qoyub intişar edə biləm. ...Tiflisin Şeytanbazında rast gəldiyim islam aləmi hər gün və hər saat məni yazmağa vadar edirdi. ...Yazmaq istəyirdim! Çox istəyirdim yazmaq! Amma bilmirdim niyə yazım və kimdən ötür yazım?!”* [9, s. 64]. “Niyə yazmaq” və “kimdən ötrü yazmaq” da tənqidi realizmin ədəbi cərəyan olaraq prinsip və nəzəri əsasının müəyyənləşməsinə şərtə çevirmiş oldu. Məhz bu zərurətdən meydana gələn tənqidi realizm ilk dəfə olaraq avam camaatı qəzetə, elmə, maarifə, ictimai qayğı, amal, vəzifə və ideallara alışdırmaq və öyrətmək missiyasını həyata keçirdi və xalqın, millətin mənafeyini müdafiə etmək məsləki ilə müəyyənləşdi, öz millətinin yolunda canü-dildən işlədi. Bu zərurətdən irəli gələrək Azərbaycan tənqidi realizmi yaradıcılıq, müraciət hədəfini avam camaat olaraq seçdi və *“öz üzərinə gülmək, nöqsanları islah etmək”* [9, s. 64] dəsti-xəttini tutmaqla bir ilk imza atmış oldu. Bu baxımdan tənqidi realizm ictimai-siyasi, mədəni-tarixi şərtlər daxilində *“təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı”* [9, s. 69]. Bundan başqa hər bir yerdə tənqidi realizmin əhəmiyyəti və özünəməxsusluğu ondadır ki, məhz o, hər bir yerdə hər bir xalqı yeni həyat şərtləri və milli varoluşa hazırlayır. Azərbaycan tənqidi realizmi üçün birinci və ilk səciyyə məhz onun əsrin, dövrün çalxalandığı vaxt ortaya çıxıb xalqı bütün təbəqələri ilə yeni həyat və yaşayış uğrunda milli düşüncəyə, ideya və ideallara hazırlamaq kimi misilsiz xidmətlər göstərdi. Bu baxımdan Azərbaycan tənqidi realizmi birinci inqilabi mahiyyət kəsb edərək “inqilabi realizm” kimi səciyyələnə bilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan tənqidi realizmini psixoloji, sosial və inqilabi realizm olaraq səciyyələndirmək doğru olar. İnqilabi epoxa dönməndə meydana çıxdığına görə Azərbaycan romantizmi və tənqidi realizmi inqilabi keyfiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, köhnə dəyərləri yeni ictimai şəraitdə dəyərləndirmə, köhnə anlayışları yeni ictimai şüur və dərk müstəvisində anlama, köhnəlmiş adət və vərdisləri, ya-şayış tərzini ortadan qaldıraraq yenisini yaratma Azərbaycan tənqidi realizmini yaradan və səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdir. Bu mənada tənqidi realizmin səciyyəsi *“unudulmuşları yad etmək”* [*“Hər dənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya türk dilində lay-lay deyirdi... Hər-*

dən bir ana dilində danışmaqda, keçmiş günləri yad etməyin nə eybi var?!” “Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!” [8, s. 4], köhnə adət-ənənələri ortadan qaldırmaq, köhnənin üstündən qələm çəkib yenisini yaratmaqdan [8] ibarət olmuşdur. Dünyalar titrəyən, aləmlər mayallaq aşan, fəlakətlər bir-birinə qarışan [8, s. 4] bir zamanda, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdıqları, pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoyduqları [8, s. 4] bir ictimai-tarixi şəraitdə “bəs sən haradasan, ay biçarə vətən?!” [8, s. 4] məqsədi, məsləyi, amalı ilə düşünmək, təbliğ və əməl etmək Azərbaycan tənqidi realizminin mahiyyətini müəyyənləşdirirdi. “Dünya və aləmin dəyişildiyi, mənaların özgə təbir əxz elədiyi” [8, s. 4] bir zaman və ictimai-tarixi şəraitdə “o şeylər ki, əsl mənalarını itirmişdi, qayıdıb əslini tapması” [122, s. 4] Azərbaycan tənqidi realizmini yaradan, meydana gətirən ictimai-tarixi səbəb, ictimai-mənəvi zərurət və ədəbi-bədii missiya və ehtiyac idi. Artıq əvvəldə də deyildiyi kimi, ictimai-tarixi şəraitdə, bütün dünya ölkələri, xalqları və onların taleyi kontekstində baş verən ictimai-siyasi və mənəvi təbəddülat artıq köhnə düşüncəni, köhnə vərdisləri, köhnəlmiş və daşlaşmış anlayışları yeni düşüncə, yeni mənə, yeni yaşayış müstəvisində ictimai dərkə sövq edirdi. Bundan başqa Azərbaycan tənqidi realizmini özünəməxsuslaşdıran, səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onun “milli intibah vədələri”nin [9, s. 63] tələblərinə uyğun olaraq milli istiqlaliyyət, varoluşu və milli özünütəsdiq məzmunu kəsb etməsində idi. Bəlkə də, məhz milli varoluşu məsələsi onları özünəməxsuslaşdıran, fərqləndirən və ədəbi-ictimai cərəyana çevirən mühüm amil idi. Buna görə də hər halda inqilab mərkəzi Rusiya ilə birgə yaşayışa məhkum edilmiş Azərbaycanda da artıq yeni yaşayış, düşüncə tərzinin qapını çaldığı, yeni yanaşma, münasibət və davranışın tələb olunduğu bir zamanda əslində doğru yanaşma olaraq hadisələri əsl mahiyyəti ilə sadə, avam xalqa başa salmaq məqsədi olaraq onları əhatə edən anlayışları, hadisələri, hətta ictimai müəssisə, təsisat və insanları, şəxsləri olduqları kimi təqdim və təsvir etmək məqsədi meydana gəlməklə tənqidi realizmin əsası qoyulmuşdu. M.F.Axundzadə realizmi ilə Mirzə Cəlil realizmi arasındakı əsl keyfiyyət fərqi məhz burda idi: ictimai gerçəkliyi olduğu kimi deyil, əslində necədir və necə olmalıdır kimi təqdim və təhlil etməklə təqdim etmək. Dünyaya gələn tənqidi realist ədəbiyyat, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin təqdim etdiyi ədəbiyyat əvvəlki nəsil ədəbiyyatından çox fərqlənirdi. Bu mənada ki, realist əsərlər yaratmaq sahəsində qətiyyətlə addımlarla çıxış edən M.F.Axundzadənin qəhrəmanları, hətta sadə qəhrəmanları bütövlükdə cəmiyyəti, xalqı başa düşmək üçün imkan vermirdi. Bu, yalnız müəyyən qrup, müəyyən mikromühiti bilmək üçün kifayət edə bilərdi. Lakin C.Məmmədquluzadənin Nökər Əlisindən başlamış Məhəmməd həsən əmisi, Zeynəbi, Usta Zeynalı, Kəblə Əzimi və b. bütün xalqın həyat təzi, güzəranı, düşüncəsi və əməllərini öyrənmək üçün yetərli idi və beləliklə, bütöv bir cəmiyyəti, xalqı öyrənməyə əsas verirdi. Bunun üçün də tənqidi realistiklər həm də tipin, xarakterin və ya obrazın mənəvi aləminə enir, onun psixoloji dünyasını da təqdim və təsvir edirdilər. Bu cəhətdən Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Marallarım” kimi silsilə əsərləri məhz yeni dövrün tənqidi təsvirində özünəməxsus xarakter, tip və obrazlarla zənginliyi ilə seçilir. Xüsusilə, tənqidi realizmin poetikasının bir əlamətdar xüsusiyyətidir ki, tənqidi realist əsərlərdə mühakimə hər hansı bir formada təcəssüm və təzahür edən şərti hakim, məhkəmə qarşısında ortaya çıxarılır. Əslində bu hakim zamandır, dövrün ehtiyacı, tələbidir. Buna görə də tənqidi realist nəsrə də, poeziyaya da hər bir tipi, xarakteri və obrazı mühakimə özünü büruzə verir.

Azərbaycan tənqidi realizminin varlığı tənqidi dərk yolu ilə qavramaq, nöqsanlara gülmək yolu ilə islah etmək səciyyəsi metodun mahiyyətindən doğduğu kimi yaradıcılıq və ədəbi hərəkətin da başlıca ədəbi-estetik xüsusiyyətinə çevrilmişdi. Buna görə tənqid, üzə görünən batində əksi bu realizmin yaradıcılıq təzi olaraq müəyyən olmuşdu. M.Ə.Sabirin:

Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!
Ceyran gözün, qarışqa xəttin, kakilin ilan!
Alma çənən, çənəndə zənəxdən dərin quyu,
Kipriklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!

*Boynun sürahi, boy-buxunun bir uca çinar,
Əndamın ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar!
Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,*

Qah, qah!... Qəribə gülməlisən xaniman xərab! [11, s. 229] –

kimi misraları və bu tipli şeirləri, təqdim, təsvir və təhlil metodu məhz Azərbaycan milli tənqidi realizminin prinsipial-səciyyəvi xüsusiyyəti olaraq köhnə anlayışlara yeni münasibət meyarını təzahür və nümayiş etdirir. Beləliklə, yeni ideoloji-nəzəri meyar yarananda olduğu kimi – təktənricilik meydana gələndə çoxallahlıq və onun adət-ənənələri, yeni ictimai-iqtisadi quruluş yarananda köhnə quruluşun qaydaları gözdən düşüb dəyərlərini itirdiyi kimi tənqidi realizm də köhnə düşüncəyə qarşı yeni baxış estetikası və prinsipləri təqdim edir, fərqli tərəflərdən, fərqli dəyərdən yanaşmanı tələb edirdi.

Azərbaycan tənqidi realistləri üçün başlıca anlayışlar, qayə və məqsəd “vətən, millət, dil”dən ibarət idi. Bu baxımdan Azərbaycan tənqidi realizmi milli məfkurəli, milli mündəricəli bir yaradıcılıq üslubu idi. Azərbaycan tənqidi realizmi buna tapınırdı ki, “*vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!... Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi-başər üçün nicat yolu yoxdur. ...gəlin biz də bir dəfə oturaq ...bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?!* ” [8, s. 4-5]. Bu cəhətləri də nəzərə alaraq demək lazımdır ki, Azərbaycan milli tənqidi realizminin başlıca qayəsi, özünəməxsus estetik-ideoloji səciyyəsi ondan biri məhz onun milli oyanışa, özünüdərkə xidmət etməsi idi. Əslində bu realizmin səciyyəsi elə bu idi desək yanlışmarıq. Necə ki “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin proqram-manifest xarakterli “Tiflis, 1906” başlıqlı məqaləsində də deyildiyi kimi, “*öz cəmalına baxmaq, öz üzərinə gülmək*” [7, s. 4] missiyası ilə oyanış və özünüdərkə xidmət edirdi. Bu ictimai dərk metodu və ya yaradıcılıq üslubunda təqdim olunanda özünü görmək tərzə başlıca ədəbi-estetik xüsusiyyətlərdən biri kimi səciyyə qazanmışdır. M.Ə.Sabirin “*Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm, Məndə hər kəs görür öz qaş-gözüni. Necə kim dün “Birisi” baxdı mənə, Gördü ayinədə ancaq özünü*” [11, s. 280] kimi poetik nümunəsində məhz ədəbi-estetik xüsusiyyət özünü ifadə etmişdir. Hər iki bədii fakt bu tezisə, nəzəri-estetik prinsipi ümumiləşdirir ki, tənqidi realist ədəbiyyatın metod, üslub olaraq məqsədi və qayəsi, məğzi və ehtivası özünüdərk və özünüdərk olduğu kimi, ideoloji missiyası və milli-ictimai məramı da məhz özünüdərkə özünüdərk və islahat, inkişafat nail olmaqdır. Tənqidi realist ədibin məqsədi hər şeyi olduğu kimi dərk və təsvir etməkdir, amma əgər bu təqdimdə əyrilik, pislik, qaranlıq və s. görünür isə bu təsvirin məqsədi, qərəzindən deyil, varlığın özünün keyfiyyətindən irəli gəlir. Buna görə də bu realizmdə tipikləşdirmə və tipin özünü təqdimi başlıca üslub, ədəbi-estetik səciyyə təşkil edir. Burada sənətkarın ictimai varlığa, bədii tipə, obraza müdaxiləsi deyil, ictimai varlığın, bədii tipin, obrazın özünün təqdimində keyfiyyət naqisliyi təzahür edir və tənqid və islahat zərurəti ortaya çıxarır, həmçinin tipik, xarakterik obrazları təqdim etməyi bədii vəzifəyə çevirir. Bu mənada Ə.Nazimin, Mir Cəlalın, Y.Qarayevin, İ.Həbibbəylinin, R.Qasımovun və başqalarının tədqiqatları təsdiq və əmin edir ki, xalq əsas müraciət hədəfi alan tənqidi realizm həm də avamı, sadə, geniş xalq kütlələri oyandırmaq və haqq-hüququnu başa salmaq məqsədilə “kiçik” adamları özü üçün əsas obraz, qəhrəman olaraq qəti qərar vermişdir.

Diqqətlə təhlil edilərsə, fikrimizcə, romantizm və tənqidi realist ədəbi cərəyanların müəyyənləşməsi amilinin əsasında adlarından da göründüyü kimi, romantik və ya realist yaradıcılıq metodu vasitəsilə həyatı dəyişdirə biləcək, insanlara xoşbəxtlik və yeni həyat bəxş edə biləcək bir ədəbiyyat yaratmaq məqsədilə ədəbiyyata, yaradıcılığa gəlmək zərurətindən yarandığını müşahidə edə bilərik. Romantiklər həyatı və insanları daha çox onların hisslərini, mənəviyyat və duyğularını, onların zəhni və şüurlarını məhz romantik üsulla – insanların xəyal, mənəviyyat və düşüncələrinə, hiss və duyğularına, mərhəmət və inamlarına təsir etməyə qabil bədii üsul və vasitələri bir halda toplayan yaradıcılıq metoduna üstünlük verənlərin cəbhəsi və cərəyanı idi. Tənqidi realizm isə, adından da göründüyü kimi, ən qədim dövrlərdən düşüncə, idrak tərzə və yaradıcılıq üsulu kimi mövcud olmuş realist təsvir, düşüncə, idrak metoduna əsaslananların, onu aktuallaşdırıb həyatı və insanları dəyişmək gücünə qabil ədəbiyyat yaratmaq məqsədinə xidmət edənlərin cəbhəsi və cərəyanı idi. Bəlkə də buna

görə, akademik M.Cəfərin də yazdığı və haqlı olaraq təsdiq etdiyi kimi, mütərəqqi romantizmlə tənqidi realizmin konkret sərhədlərini, bir-birindən ayıracaq, fərqləndirəcək tərəflərini iddia etmək mümkün deyil [20, s. 5]. Çünki hər iki ədəbi cərəyan ilkin məqsəd və məramda eyni, oxşar prinsiplər ehtiva edirlər. Bu mənada, tənqidi realistlər hər şeyi olduğu kimi, varlığı, hadisələri həyatdakı varlıq və hadisələrin eyninə uyğun təsvir üsuluna əhəmiyyət verərək xalq düşüncəsi və yaradıcılıq ənənələrinə qayıtmağa üstünlük vermək və onlardan sadə camaatın qəlbinə, şüuruna təsir edəcəklərinə inanmaqla ondan başlıca olaraq istifadə etməklə həyatı və insanları dəyişəcəklərinə, insanlara xoşbəxtlik gətirməyə qabil ədəbiyyat yaratmaq məqsədinə xidmət edir və bir cəbhədə birləşərək cərəyan əmələ gətirirdilər. Bu baxımdan onlar həm də realizmi, realist yaradıcılıq metodunu tənqidiliyə istifadə edir, həyatı, həyatda mövcud olan çatışmazlıq, nöqsan və gerilikləri tənqid etmək vasitəsinə çevirirdilər. Çünki romantizm tənqidilik keyfiyyətinə qabil yaradıcılıq metodu deyil. Tənqidi realistlərin istifadə etdikləri əsl satira və yumor, xalq lətifələri keyfiyyətində yazılan əsərlər, sadə və anlaşıqlı xalq dilindəki yazı üslubu, həyat həqiqətlərinə sadıqlıq, insan xarakteri və həyat hadisələrini real, psixoloji təfərrüatları ilə təsvir və təqdim tənqidilik üçün ən mükəmməl və sanballı, yetərli vasitələr idilər. Bu mənada demək olar ki, Azərbaycan tənqidi realizminin ədəbi-estetik xüsusiyyətlərindən biri də onun psixoloji keyfiyyətlərə sahib olmasında, psixoloji realizm səciyyəsi qazanmasındadır. Burada hətta xarakterlər, insan kütləsi öz düşüncə, özünü ifadə və mənəvi-şüurlu səviyyələrinə görə də ən inandırıcı üsullarla fərqləndirilir. C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Ə.Haqqverdiyevin, Ə.Nəzminin, Ə.Qəmgüsarın, M.Möcüzün və ümumən tənqidi realist qələm sahiblərinin əsərlərində obrazların psixoloji-mənəvi aləm və keyfiyyətləri də önə çəkilir, qabarıq təqdim edilirdi. İctimai hadisə, vəziyyət və gedişatın mənəvi zəmini, psixoloji təfərrüatı, əxlaqi təzahürü bu realizmin yaradıcılıq hadisəsi kimi səciyyə qazanmışdı. Buna görə də tənqidi realistlər tiplərin və tipik hadisələrin mükəmməl təsviri və təqdimində dildən özünü ifadə və təqdim vasitəsi olaraq istifadə edirdilər. Bu baxımdan tipin dili və tipik hadisənin təsviri zamanı istifadə edilən dil tipi və tipik hadisəni təqdim üsulu kimi çıxış edir, ona oxucu, tərəf münasibəti verir, özünəməxsusluq ehtiva edirdi.

Digər tərəfdən, fikrimizcə, tənqidi realizmə yalnız ifşaedici, gülüş doğuran satirik metod kimi yanaşanları doğru hesab etmirik. Düzdür, satira və yumor, geniş mənada, ifşa, tənqid və bəzən də inkar doğuran bədii vasitələrdən geninə-boluna istifadə edilirdi, hətta tənqidi realistlərin ədəbi cəbbəxanası olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı daha çox məhz bu keyfiyyətlərinə – satirik və yumoristik gülüş xüsusiyyətinə görə tanınırdı, amma qəti şəkildə demək olmaz ki, tənqidi realizm, hətta “Molla Nəsrəddin” jurnalı özü başı bütün satira və gülüş yaradıcılığıdır. Bizim fikrimizə və müşahidələrimizə görə, əslində, burada gülüşün üstünlüyünə diqqət verilməsi oradakı ciddiliyi gözəgörməzə çevirmişdir. Halbuki burada olan ciddilik heç də romantizmdən az deyildi. Hətta “Molla Nəsrəddin”dən öncə və sonra yazılan, eləcə də “Molla Nəsrəddin”in özündə nəşr edilən elə çoxsaylı əsərlər var idi ki, orada olduqca qəti bir ciddilik özünü nümayiş etdirməkdədir. Sadəcə, şirin danışıq, təqdimat dili və bir qədər də yalnız orda gülüş axtarmaq məqsədləri bu ciddiliyi müşahidə etməyə imkan verməmişdir. Halbuki, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Usta Zeynal” və digər çoxsaylı nümunələr məhz bu ciddiliyyətə malikdir. Sadəcə ədibin tənqidi düşüncəsini açıqlamağa xidmət edən “çox gülməli əhvalatdır” və bu kimi digər ifadələrinə diqqət edənlər əsərdəki ciddi həqiqətləri müşahidə etmələrinə baxmayaraq, onu ciddi bir əsər kimi deyil, gülüş doğuran bir əsər olaraq təqdim etməyə üstünlük vermişlər. Halbuki “Molla Nəsrəddin”in özü də bu münasibəti zamanında doğru müşahidə etdiyinə görə öz oxucularına bunu da səslənirdi ki: *“İndiyə təki hər nə yazmışıq, hər nə danışmışıq – hamısını zaraft hesab eləyiblər. Halbuki yazdıqlarımızın çoxu zaraft babətindən yazılmayıb, bəlkə lap doğrudan-doğruya yazılıb”* [9, s. 64]. Bizim fikrimizə görə, hətta dövrün qüdrətli fikir adamı və söz zadəganı Ə.Hüseynzadə də öz məqaləsində “Molla Nəsrəddin”in şirin gülüşü içərisində göz yaşı olduğunu əbəs yerə yazmamışdı [4]. Elə görkəmli şair A.Səhhət də bunu doğru müşahidə və dürüst qənaətin nəticəsi olaraq qeyd edirdi ki, *“Zəmanə çünki fəna bir zəmanədir, Eyham ilə, kinayə ilə natiq olmalı!”* [12] Görkəmli ədəbiyyatşünas və Mollanəsrəddinçi

S.Mümtaz da dövrə, zamana görə məzhəkə və zarafatla söz deməyin vacibliyini “Molla Nəsrəddin” jurnalının timsalında qeyd etmişdi [3, s. 580].

Buna da əhəmiyyətlə yanaşmaq lazımdır ki, tənqidi realizm heç də başı bütün inkaredici və baltanı dibindən vuran ədəbi cərəyan deyil. Hər şeyi uçurmaq və dağıtmaq kimi bir məqsəd və fəaliyyətlə yeni həyat qurmaq mümkün olmadığı elə tənqidi realist ədiblərin özünə də bəlli idi. Buna görə də tənqidi realizmin birinci tərəfindəki tənqidilik keyfiyyəti bəzi nöqsanlara gülmək, bəzilərini ciddi-ciddi təqdim etmək, bəzilərini isə yerli-dibli yox etmək, bu mənada inkar etmək anlamı daşıdığına inanırıq. Əgər belə olsa idi, “uçurmaq və dağıtmaq” kimi bir fəaliyyət göstərən, “baltanı kökündən vuran” bir fikir cərəyanı yaratmaqla “Azərbaycan”, “Cümhuriyyət”, “Vətəndaşlar” kimi əsərlər və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi bir müstəqillik aktı necə meydana gələ bilərdi?! Söz yox ki, biz buna birtərəfli yanaşmanın nəticəsi kimi qəbul edirik.

C.Məmmədquluzadə ədəbi cərəyanın sənətə münasibət prinsipində onun xalqa xidmət amalına xüsusi dəyər verir, həm də sənətin xalqa xidmət məqsədini yüksək dəyərləndirirdi. Belə ki, böyük ustad C.Məmmədquluzadə vaxtilə bu barədə bəhs edərkən sənətin məqsədi haqqında yazmışdı ki, *“Bizim bəzi boşboğaz yazıçılarımız da oxşayırlar həmin təbiblərə ki, azarlıının nəbzinə baxandan sonra “xudahafiz” deyib bərklərini axtarırlar. Qərinələrlə millətimizin şirin canına milyonlarla ac mikroblar daraşib qanını sormaqladadır və məhz bu həşəratdır milləti xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən. ...Lazımdır mikrobları millətin bədənindən kənar eləmək!”* [7, s. 259-260]. Böyük ustad Mirzə Cəlil açıq-açıq milli qeyrət və təəssübkeşlik ortaya qoyaraq bütün ziyalıları və eləcə də milli inkişafa məsul olan digər qüvvələri bu inkişafa maneə və əngəl olan qüvvələrə qarşı mübarizəyə və islahata dəvət edirdi. Hətta bir az diqqət etsək, fikrimizcə, burada ədibin çox incə eyhamla başqa ədəbi qüvvə və cərəyanlara, xüsusilə romantizmə olan eyhamları da aydın diqqəti cəlb edir. Belə ki, ədib sanki məqalədəki son cümlələri ilə keçmişin şanlı tarixi hadisələrini göz önünə gətirib millətin bu gününə ağlayan və yalnız şanlı-şöhrətli əsərlər yazmaqdan, əfsanəvi idealları xalqın başa düşmədiyi yad dillərdə əks etdirməkdən başqa konkret bir yol, bir çarə göstərməyən romantikləri nəzərdə tutaraq təəssüf duyurdu. Halbuki böyük ədəbiyyat nəhənginin təbirincə? ədəbiyyatın, sənətin ən ali məqsədi konkret və praktik şəkildə xalqın xoşbəxtliyinə xidmət etməkdən ibarət idi.

Bununla belə, tənqidi realist ədəbiyyata təbəqələşmiş bir dövrün ədəbiyyatı kimi də baxmaq lazımdır. Bir tərəfdən xalq ideallığı və qayğılarından irəli gələrək, həm də yeni yaranan müasir nizamda da genişlənməkdə və müəyyənləşməkdə olan kapitalizmin təbəqələşmə prosesinin nəticəsi kimi bədii ədəbiyyatda, dəqiq deyilsə, tənqidi realist ədəbiyyatda “hər şeyə malik olanlar”la “hər şeydən məhrum olanların” obrazı, həyatı və qarşılıqlı münasibətləri öz əksini tapır. Bu isə, söz yox, hansı tarixi dövr olursa olsun, hansı ictimai-iqtisadi quruluş olursa olsun, onun məğzindən və mahiyyətindən irəli gəlirdi. Bu mənada tənqidi realist ədəbiyyatda ağaların tənqidi, habelə ağalığa xidmət edən və insanları nökrəldirən ənənəvi düşüncə tərz, əxlaq və həyat qaydalarına ifşaedici nəzər bu ədəbiyyatın əsas, ümdə məqsədi, ana yasası idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli tənqidi realizmdən danışarkən bu kimi nəzəri-estetik səciyyəsinə xüsusiyyətlərindən bəhs etmək lazım gəlir: 1. Tənqidi realizmin milli keyfiyyətləri və milli tənqidi realizm məsələsi; 2. Xalq düşüncəsini ehtiva etməsi və milli düşüncəyə transformasiyası; 3. Şifahi xalq və klassik ədəbi ənənələrdən qaynaq olaraq yararlanması və söykənməsi; 4. Tənqidi realizmin estetikasında milli oyanış və milli müəyyənləşmə ideali; 5. Erkən və maarifçi realizmdən fərqli olaraq ciddi tipikləşdirmə [xarakter, əqidə, düşüncə və əməl, dil] keyfiyyətlərinə sahib olması; 6. Sosial təhlil aparması; 7. Milli dəyərlərə bağlılıq.

Bu da məlumdur ki, ictimai inkişaf, proseslər özü yazıçı və ya sənətkar dünyagörüşünə dərk edici təsir göstərərək inkişaf etdirdiyi kimi, sənətkar da öz dünyagörüşü çərçivəsində bu ictimai gedişata yön və istiqamət verən fikirlərlə öz yaradıcılığında çıxış edərək ona təsir göstərməyə çalışır. “Tənqidi realizm cəmiyyəti öyrənməyə çalışırdı. O, sosial ziddiyyətlərin ətraflı öyrənilməsi yolu ilə göstərməyə çalışırdı ki, insanların əzabında günahkar kimdir? Bu maraq həyatın konkret-tarixi dərk

kinə rasional və romantik nəzəri reaksiyalarla ortaya çıxdı”, – deyə Qulyayev tənqidi realizm haqqında yazırdı [13]. Bu cəhətdən Azərbaycan tənqidi realizmi həm də sosial realizm kimi səciyyələnə bilər. Ciddi ictimai hadisə, əlaqə və münasibətlər təqdim edilən əsərlər məhz Azərbaycan tənqidi realizmini bu cür də xarakterizə etməyə imkan verir. Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən konkret ictimai-tarixi şəraitin tələbləri yeniləşmə – yeni ictimai dərkətmə, düşüncə və həyat-yaşayış tərzini ortaya çıxarmışdısa və bu istiqamətdə ləng də olsa ədəbiyyatda istiqamətlənmə özünü göstərirdisə, artıq XX əsrin əvvəllərində milli müqəddəratların təyin olunma zamanlarında bu fürsəti dəyərləndirməmək, yeni ictimai düşüncə, şüur, fəal ictimai hərəkət və konkret ideya tələblərini qaçırmamaq M.Cəlildən başlamış Ö.F.Nemanzadə, Y.V.Çəmənəminli, Ü.Hacıbəyov kimi fəal ictimai şəxsiyyətlərin bədii və publisistik yaradıcılığında aparıcı yer tuturdu. Əlbəttə, eyni həyat həqiqətinə müxtəlif həqiqətlər və prinsiplər çərçivəsində yanaşan romantiklər və tənqidi realistlər müxtəlif də yaradıcılıq yollarını təmsil edirdilər. Romantiklər daha çox əzəmətli tarixi şəxsiyyətləri qəhrəman olaraq seçib təqdim edirdilərsə, tənqidi realistlər əksinə, həyat həqiqətlərinin içində yaşayan qəhrəmanı ictimai münasibətlər, gerçəkliklər arasında ona göstərdikləri bütün təsirlərlə birlikdə təqdim edirdilər.

Bunu da ayrıca diqqətdə saxlamaq və xüsusi əhəmiyyətlə yanaşmaq lazımdır ki, Azərbaycan tənqidi realizmi özünü həmçinin bədii növ və onun janrları məsələsində də aydın estetik prinsiplərlə təzahür etdirmişdir. Bundan başqa, bədii qəhrəman, problem, süjet və kompozisiya, dil və üslub, fikrin ifadəsi və ideya-estetik niyyət və başqa bu kimi məsələlərdə tənqidi realizm yeni səciyyə yaratmaqla böyük və özünəməxsus bir cərəyana çevrilmişdir. Lakin bununla belə birmənalı şəkildə demək olmaz ki, tənqidi realizm yalnız doğruları əhatə edərək fəaliyyət göstərmiş bir ədəbi fikir cərəyanı olmuşdur. Söz yox, C.Məmmədquluzadənin böyük dostu, tənqidi realizmin nümayəndələrindən biri Y.V.Çəmənəminli və tənqidi realizmin qüvvətli araşdırmaçısı Mir Cəlal da tənqidi realizmin nöqsanlarından, birtərəfliliyindən bəhs etmişlər. Y.V.Çəmənəminli öz təbircə mətbuat aləminin ictimai həyatda rolunu ciddi təhlil edərkən məzhəkənəvisliyin əhəmiyyətindən və zərərinə də bəhs etmiş, “yenilik əmələ gətirməyə məzhəkə lazımınca qadir deyil” [2, s. 353], – deyərək tənqidi fikirlərini də ifadə etmişdir. Görkəmli ədib məzhəkənəvisliyə meyllilik nəticəsində hamının uçurmağa üz qoyduğunu, tikmək, qurub-yaratmaq meylinə olmadığını, uçurduqca da yaxsını pisə qarışdırıb uçurduqlarını nəticədə bütün köhnə dəyərləri, milli və dini dəyərləri məhv etdiklərini dərin təəssüf və kədərlə dilə gətirmiş, birtərəfli fəaliyyətin zərərinə göstərmişdi [2, s. 354]. Mir Cəlal da yazırdı ki: “XX əsrin tənqidi realizmindəki birtərəfliliyi, məhdudluğu və aludəçiliyi də unutmaq olmaz. Bu üslubda yazanlar ...daha çox həyatın mənfi tərəflərini, mənfi adamlarını qələmə almağa meyl edirdilər. Onlar tənqiddə, satira və kinayəyə o qədər aludə olmuşdular ki, içərisində olduqları həyatın, iştirak etdikləri siyasi-ictimai intibahın müsbət adamlarının və hadisələrinin təsvirini bir zərurət kimi hiss etmirdilər” [10, s. 58]. Doğrudan da, milli inkişafımızda tənqidi realizmin oynadığı rolu azaltmadan, ona hər hansı xələl gətirmədən bunu da əlavə edə bilərik ki, bu dövrdə tənqidi realizmin əsas cəbbəxanası olaraq fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalından başqa ciddi mətbuat orqanı nüfuzlu fəaliyyət göstərmədiyindən ictimai və ədəbi fikirdə birtərəfli münasibət, fikir və estetik meyarların müəyyənəlməsinə vəsilə olmuş, daha çox tənqidi fikir formalaşdırmağa nail olmuşdur. Bundan başqa dili sadə və anlaşıqlı, lətifəsayağı yazı tərzini, gülüş və yumor üslubunda olmasına baxmayaraq daha çox mətnaltı anlayış tərzində islahat, tərsini anlamaq kimi tələbləri bütün oxucu kütləsindən tələb etmək olmazdı. Buna görə də tənqidi realizmin ortaya qoyduğu islahatçı mövqeyi və konseptual fikir platformasını bütün ictimaiyyət anlamağa və mənimsəməyə müvəffəq ola bilmədi. Sadəcə gülmək xəstəliyinə tutulan ictimaiyyət nöqsanları islah etmək vəzifəsini uğurla həyata keçirə bilmədi və yaxud, Çəmənəminli demişkən, bütün milli və dini təsisatları safçürük etmədən, yaxşı və pisini, faydalı və zərərliyi seçmədən, fərqləndirmədən uçurub məhv etməyə davam etdi. Beləliklə də, ictimai və ədəbi fikirdə müsbət ideal çatışmazlığı bir ağrıya çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Çinar-Çap, 2003, 355 s.
2. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə. III c. Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Nurlan, 1999, 629 s.
4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
5. Qarayev Y.Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
6. Qasimov R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 212 s.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II c. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, III c. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
10. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
11. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
12. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
13. Гуляев Н.А. Критический реализм и его исторические корни // <http://litena.ru/books/item/f00/s00/z0000033/st020.shtml>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Gasimov

LITERARY AND AESTHETIC CHARACTERISTICS OF AZERBAIJANI CRITICAL REALISM

The article considers the literary and aesthetic features and characteristics of Azerbaijani critical realism. It is noted that Azerbaijani critical realism shares many features with the literary trend of critical realism, widespread in world literature, as well as has its national characteristics. Hence, the critical realism of Azerbaijan shares a commonality with the global community, executes the task of critical analysis, exposing and rectifying, and places emphasis on the critique of pre-existing socio-psychological vices and shortcomings. Therefore, the literary movement of critical realism used the style of folk humor to fulfill its mission of artistic criticism and exposure through satire and humor. It was also aimed at avoiding threats from the political regime by expressing opinions through satire and humor, hidden signatures, subtext, metaphor, etc. The critical realism trend in literature also resulted from the necessity to reassess outdated notions in light of the demands of the contemporary era, thereby facilitating the prominent issue of national awakening, advancement, and formation of the peoples. It is no coincidence that issues of national freedom and independence will take a leading place in the themes and issues of Azerbaijani critical realism. The artistic style of Azerbaijani critical realism was established through the unique composition of sentences, syntactic structure, lexical fund, and composition and development of the text based on the Socratic method. It established a literary movement by defining the creative style through simple language. This was also an artistic expression of the aforementioned creative style, wherein critical-realistic works crafted an artistic text around lexical units such as “freedom”, “justice”, “equality”, etc.

The contemporary worldview and level of knowledge are revealed while placing the contemporary demands of the new era in the center of attention. The construction of artistic ideas or structures on events or stories was accorded utmost importance in critical-realistic literature. The socio-psychological artistic comprehension of a literary hero or character, event, and story was

emphasized. It is not surprising that psychology and sociality were the main elements of Azerbaijani critical realism, which manifested itself in all three literary genres.

Keywords: *critical realism, literary trend, literary and aesthetic characteristic, nationality, artistic need.*

Рамиз Гасымов

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КРИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА

В статье рассматриваются литературно-эстетические особенности и характеристики азербайджанского критического реализма. Отмечено, что азербайджанский критический реализм имеет общие черты с литературным направлением критического реализма, распространенного в мировой литературе, а также национальные особенности. Таким образом, критический реализм Азербайджана имеет общий характер с мировым, выполняет миссию критики, разоблачения и исправления, придает значение критике существующих социально-психологических пороков и недостатков. По этой причине литературное движение критического реализма широко использовало стиль народного юмора для выполнения своей миссии художественной критики и разоблачения посредством сатиры и юмора. Выражение мнения через сатиру и юмор, скрытые подписи, подтекст, метафорическую образность и т. д. также было направлено на то, чтобы избежать угроз политического режима. Течение критического реализма в литературе также возникло из потребности и необходимости переосмысления старых концепций в свете требований новой эпохи, что позволило выдвинуть ведущей проблемой национальное пробуждение, развитие и формирование народа. Не случайно вопросы национальной свободы, независимости и воли заняли ведущее место в темах и проблемах азербайджанского критического реализма. Азербайджанский критический реализм сформировал свой художественный стиль с особым составом предложений, синтаксическим построением, лексическим фондом и составлением и развитием текста на основе метода Сократа и основал литературное движение, определив творческий стиль простым языком. Это также было художественным выражением вышеупомянутого творческого стиля, в котором критико-реалистические произведения создавали художественный текст вокруг таких лексических единиц, как «свобода», «справедливость», «равенство» и т. д., раскрывая при этом современное мировоззрение и уровень знаний и помещая в центр внимания современные требования новой эпохи. В критико-реалистической литературе особое значение придавалось построению художественных идей или структур на событиях или рассказах, на первый план выдвигалось социально-психологическое художественное осмысление литературного героя или персонажа, события и рассказа. Не случайно психология и социальность были основными элементами азербайджанского критического реализма, проявившегося во всех трех литературных жанрах.

Ключевые слова: *критический реализм, литературное направление, литературно-эстетическая характеристика, национальность, художественная потребность.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 19.02.2025

Son variant 18.03.2025